

УДК 349.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.48>

ВПЛИВ СИТУАЦІЇ З РИНКОМ ЗЕМЛІ В УКРАЇНІ НА ПРОДОВОЛЬЧУ СИТУАЦІЮ В ЄВРОПІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Петрова Н.О.,

доктор філософії спеціальності 081 «Право»,
доцент кафедри міжнародних відносин
Сумського національного аграрного університету,
ORCID ID: 0000-0003-4242-2212

Калюжна С.В.,

доктор філософії спеціальності 081 «Право»,
доцент кафедри міжнародних відносин
Сумського національного аграрного університету,
ORCID ID: 0000-0002-4704-468X

Петрова Н.О., Калюжна С.В. Вплив ситуації з ринком землі в Україні на продовольчу ситуацію в Європі: сучасний стан та перспективи.

Стаття присвячена аналізу впливу ситуації з ринком землі в Україні на продовольчу ситуацію в Європі з наступним визначенням сучасного стану та перспектив розвитку ринку землі. Актуальність даної статті пов'язана з тим, що агропромисловий комплекс України здійснює вплив на продовольчу ситуацію в інших країнах, що обумовлено не лише зв'язками у частині експорту продукції з нашої країни, але й створенням умов щодо виробництва окремих засобів виробництва (сільськогосподарської техніки) певної продукції. Однак у зв'язку з початком війни агропромисловий комплекс України зазнав значних втрат і збитків. Ситуація ускладнюється ще й тим, що окремі посівні площі є замінованими або на них ведуться активні бойові дії, у результаті чого зміщуються строки збирання урожаю чи взагалі це є неможливим. Усе це негативно позначається і на продовольчій ситуації в Європі, адже значення України для світової продовольчої безпеки важко переоцінити. Надаючи визначення понять «ринок землі» та «продовольчий ринок». Виокремлено основні завдання, які має виконувати ринок землі. Зауважено, що Україна належить до найбільших експортерів сільськогосподарської продукції в Європі. Наголошено на важливості експорту продукції сільськогосподарського призначення, що зумовлено існуючими сьогодні проблемами з агроринком в європейських країнах. Визначено чинники, які впливають на стан продовольчої ситуації в Європі. Узагальнено кроки, які були здійснені Європейським Союзом для уникнення кризи, пов'язаної з продовольчою безпекою. Зроблено висновок про суттєвий вплив ситуації з ринком землі в Україні на продовольчу ситуацію в Європі, адже країни Європейського Союзу не в змозі забезпечити са-

мостійно продовольчу безпеку на внутрішньому ринку, що зумовлено насамперед несприятливими погодними умовами в європейських країнах, якістю земель та збільшенням населення з інших країн. У зв'язку з описаною вище ситуацією з ринком землі в Україні, Євросоюз всіляко намагається підтримувати український експорт, що виявляється здебільшого у значній фінансовій підтримці. За таких умов перспективи розвитку ринку землі в Україні мають досить значний потенціал.

Ключові слова: землі сільськогосподарського призначення, земельні ресурси, продовольча безпека, ринок землі, сільськогосподарська продукція, експорт, земельні відносини.

Petrova N.O., Kaliuzhna S.V. The influence of the situation with the land market in Ukraine on the food situation in Europe: current state and prospects.

The article is devoted to the analysis of the impact of the situation with the land market in Ukraine on the food situation in Europe, followed by the definition of the current state and prospects for the development of the land market. The relevance of this article is related to the fact that the agro-industrial complex of Ukraine exerts an influence on the food situation in other countries, which is due not only to connections in terms of the export of products from our country, but also to the creation of conditions for the production of certain means of production (agricultural machinery) certain products. However, in connection with the beginning of the war, the agro-industrial complex of Ukraine suffered significant losses and damages. The situation is further complicated by the fact that certain cultivated areas are mined or active combat operations are being carried out on them, as a result of which the harvest dates are shifted or it is impossible at all. All this has a negative impact on the food situation in Europe, because the importance of Ukraine for world

food security is difficult to overestimate. Definitions of the concepts «land market» and «food market» are provided. The main tasks to be performed by the land market are highlighted. It is noted that Ukraine is one of the largest exporters of agricultural products in Europe. The importance of the export of agricultural products is emphasized, which is caused by the existing problems with the agricultural market in European countries. Factors affecting the state of the food situation in Europe have been determined. The steps taken by the European Union to avoid a food security crisis are summarized. A conclusion was made about the significant impact of the situation with the land market in Ukraine on the food situation in Europe, because the countries of the European Union are not able to independently ensure food security in the domestic market, which is caused primarily by unfavorable weather conditions in European countries, the quality of the land and the increase in population from other countries. In connection with the above-described situation with the land market in Ukraine, the European Union is trying in every possible way to support Ukrainian exports, which is mostly manifested in significant financial support. Under such conditions, the prospects for the development of the land market in Ukraine have quite significant potential.

Key words: agricultural land, land resources, food security, land market, agricultural products, export, land relations.

Постановка проблеми. Земельні ресурси – найважливіша частина природного середовища, які виступають основним засобом виробництва у сільському господарстві. Унікальний земельно-ресурсний потенціал України є основоположним чинником у розвитку економіки, тоді як рівень соціально-економічного розвитку держави певною мірою визначається наявністю можливостей для задоволення потреб населення продовольчими товарами. Водночас агропромисловий комплекс України здійснює вплив на продовольчу ситуацію в інших країнах, що обумовлено не лише зв'язками у частині експорту продукції з нашої країни, але й створенням умов щодо виробництва окремих засобів виробництва (сільськогосподарської техніки) певної продукції. Однак у зв'язку з початком війни агропромисловий комплекс України зазнав значних втрат і збитків, які, за оцінкою KSE, становлять \$27,6 млрд (непрямі втрати через морську блокаду українських портів (\$11,9 млрд), зниження виробництва (\$9,6 млрд), незібрані озимі культури (\$1,4 млрд), знищена техніка (\$926 млн) [1]. Ситуація ускладнюється ще й тим, що окремі посівні площі є замінованими або на них ведуться активні бойові дії, у результаті чого зміщуються строки збирання урожаю чи взагалі це є неможливим. Усе це негативно позначається і на продовольчій ситуації в Європі, адже

значення України для світової продовольчої безпеки важко переоцінити. Так, Всесвітньою продовольчою програмою Організації Об'єднаних Націй зауважено, що до війни Україна виробляла кількість продовольства, достатню для 400 млн людей [2]. Більше того, наша країна є великим виробником сільськогосподарської продукції та основним експортером зерна, олійних культур, кукурудзи. Зокрема, протягом 2019-2021 років на Україну припадало близько 10% світового експорту пшениці, 50% експорту соняшникової олії, по 15% експорту кукурудзи та ячменю [3]. З іншого боку, в Україні вже більше року відкрито ринок землі, у результаті чого було розширено земельний банк. Викладене впливає на продовольчу ситуацію в Європі, що й обумовлює актуальність дослідження даного питання.

Стан опрацювання досліджуваної проблематики. Питання ринку землі завжди перебувало в полі зору багатьох науковців. Серед них варто виділити Н.О. Дзюбенко, О.В. Жиліна, О.В. Кірейцева, А.О. Коробська, Т.О. Коваленко, П.Ф. Кулич, Т.М. Ліщенко, А.М. Мірошніченко, В.В. Носік та інші вчені. Водночас питання щодо впливу ситуації з ринком землі на продовольчу ситуацію в Європі комплексно досліджено не було.

Метою статті є аналіз впливу ситуації з ринком землі в Україні на продовольчу ситуацію в Європі з наступним визначенням сучасного стану та перспектив розвитку ринку землі.

Виклад основного матеріалу. Ринок землі – це засіб перерозподілу земельних ділянок між власниками і користувачами шляхом економічних методів на основі конкурентного попиту та пропозиції, що забезпечує: купівлю-продаж, оренду, заставу земельних ділянок або прав на них; визначення вартості землі та визнання її капіталом і товаром; розподіл простору між конкуруючими варіантами використання земель та суб'єктами ринку [4]. Продовольчий ринок, у свою чергу, визначається як система економічних відносин між продавцями і покупцями з приводу купівлі-продажу, обміну сільськогосподарської сировини та продовольчої продукції, а також збалансування інтересів суб'єктів ринку під впливом інструментів державного регулювання [5, с. 6].

Як бачимо, ринок землі виступає невід'ємною частиною економіки будь-якої розвинутої держави. Зважаючи на те, що земля не є класичним товаром, тому ринок землі має безліч особливостей, однією з яких у розвинутих країнах є те, що при правильній експлуатації земля не лише не втрачає свою вартість, але й збільшує її, що стримує власників земельних ділянок від їх продажу [6]. При цьому ринок землі повинен виконувати два основних завдання:

1) забезпечувати дотримання принципу раціонального й ефективного землекористування, отримання максимального прибутку від кожної

земельної ділянки за науково обґрунтованих витрат;

2) сприяти збереженню землі як особливої цінності та підвищенню її родючості [7, с. 32]. Саме від успішного та безперешкодного функціонування ринку землі залежить продовольча безпека не лише України, але й країн Євросоюзу, до яких наша держава експортує певні товари. Поряд з цим, він виступає одним із засобів розвитку аграрного сектора, а також інструментом ефективності та продуктивності розвитку сільськогосподарського виробництва. Викладене пояснюється тим, що доступ до продуктів харчування виступає одним із пріоритетних завдань для кожної країни, де на національному рівні створюються належні умови для забезпечення потреб населення у продовольстві.

Україна належить до найбільших експортерів сільськогосподарської продукції в Європі. Важливість експорту такої продукції зумовлено існуючими сьогодні проблемами з агроринком в європейських країнах, а саме:

1) засуха, яка безпосередньо чинить вплив на потенціал виробництва зернових культур. Дійсно, прогнозувалося, що обсяги виробництва зерна в Європейському Союзі знизяться з огляду на суху погоду, яка, у свою чергу, позначиться на очікуваній врожайності, тоді як посівні площі під соняшник у 2023 році будуть збільшені завдяки зростанню цін на ринку;

2) якість пасовищ та збільшення випадків захворювань АЧС та пташиного грипу;

3) постійно зростаюча кількість українських біженців, котрі впливають на внутрішній попит та споживання їжі [8]. Звичайно, усі ці фактори негативно впливають на продовольчу ситуацію в Європі, тому для країн Євросоюзу як ніколи важлива підтримка у забезпеченні продовольчої безпеки з боку України.

Водночас на стан продовольчої ситуації в Європі впливають певні чинники, серед яких не лише політична ситуація, яка вже спричинила зростання цін на продукти сільськогосподарського призначення, але й ситуація з ринком землі в Україні. Так, у липні 2021 року в Україні було відкрито ринок землі сільськогосподарського призначення, особливістю функціонування якого є те, що до 2024 року купувати такі землі мають змогу лише фізичні особи – громадяни України з обмеженням в 100 гектарів. Даний чинник певною мірою впливає на продовольчу ситуацію в Європі, що обумовлено збільшенням врожайності, адже земельні ділянки переважно купувалися для товарного сільськогосподарського виробництва. Відповідно до офіційних статистичних даних, станом на кінець червня 2022 року в рамках ринку землі було зареєстровано 105 173 угоди на 252 241 га, що становить близько 1% від усієї площі земель сільськогосподарського призначення в Україні. При

цьому вказаний показник стабільно зростає. Так, якщо восени реєструвалося в середньому близько 600 угод за день, то в грудні цей показник сягав 1000 угод в день. Водночас з початком війни ринок землі перестав функціонувати і відновив свою роботу лише з середини травня, де середня кількість угод за день сягає понад 100 [9].

Тому у зв'язку із запровадженням ринку землі, українське законодавство має містити норми, які унеможливають загрози, що можуть виникнути під час його функціонування, а саме:

– зменшення площ сільськогосподарських угідь за рахунок зміни цільового призначення;

– надмірна концентрація угідь аграрного сектору в певних виробників;

– неможливість придбання землі або розширення земельної власності аграріями;

– порушення екологічних нормативів та сталого розвитку економіки. Тобто механізм регулювання ринку землі повинен забезпечити реалізацію відносин приватної власності на землю так, щоб були враховані та збережені інтереси як землевласників і землекористувачів, так і місцевих громад і суспільства загалом стосовно раціонального й ефективного використання земельних ресурсів [10, с. 43].

Очевидно, що із введенням на території України воєнного стану, земельні відносини зазнали істотних змін. Основними законодавчими актами, які в особливий спосіб нині регулюють правовідносини в цій сфері є Закони України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану». Найвідчутніших змін у цій сфері зазнало законодавче регулювання користування землями сільськогосподарського призначення, що є досить очікуваним, зважаючи на об'єктивну потребу забезпечити продовольчу безпеку в умовах війни [11].

До прикладу, дозволено змінювати цільове призначення земельної ділянки у спрощеному порядку для цілей переміщення виробничих потужностей підприємств, релокованих із зони бойових дій, будівництва мереж електропостачання, газорозподільних, водопровідних, теплопровідних, каналізаційних мереж, електронних комунікаційних мереж, об'єктів магістральних газопроводів, яке дозволяється без сплати втрат лісгосподарського та сільськогосподарського виробництва та без розроблення документації із землеустрою [12]. Як наслідок, кількість земельних ділянок саме сільськогосподарського призначення може суттєво зменшитися, що матиме наслідком зниження обсягів виробництва продукції на експорт.

На продовольчу ситуацію в Європі також впливає практика орендних відносин в Україні, коли

договір оренди земельної ділянки укладається на невеликий строк (переважно до 5 років), внаслідок чого орендар не стимульований до раціонального використання та збереження родючості ґрунтів. Відповідно, обсяги виробництва можуть зменшуватися, а продовольча ситуація – загострюватися. Тому пріоритетним завданням реформування відносин щодо ринку землі має бути удосконалення орендних відносин на основі досвіду інших країн.

Так, державна політика розвинених країн спрямована на подовження терміну оренди землі. У країнах Західної Європи практично 90 % договорів укладаються на термін понад п'ять років, а більшість з них – на 10–15 (повний цикл сівозміни і середній строк окупності основних фондів). Чимало договорів укладаються на 25–50 років. Для ринку оренди землі характерні низький попит і висока пропозиція. Це пов'язано із розміром орендної плати, яка в різних країнах суттєво відрізняється. У Сполучених Штатах Америки наприкінці 80-х років ХХ ст. у різних штатах орендна плата становила від 1 до 10 % ринкової ціни, у Швеції орендна плата становить 7–9 % вартості реалізованої продукції (вона зростає кожні три роки у 1.5 рази, що зумовлено підвищенням цін на засоби виробництва та продукцію сільського господарства), а в Шотландії (20–25 % від обсягу виробленої продукції) [13, с. 116–119]. Зважаючи на викладене, важливо розробити комплексну державну програму дотацій, спрямовану на збереження якісних характеристик землі, що, у свою чергу, буде сприяти родючості землі та стабільності продовольчої ситуації. Разом з цим, державна політика має стимулювати довгострокову оренду земель сільськогосподарського призначення.

Водночас в умовах воєнного стану до земельного законодавства були внесені зміни, пов'язані з особливостями передачі в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності для ведення товарного сільськогосподарського виробництва на строк до одного року. Одна із новел стосується того, що орендар земельної ділянки не має права на відшкодування власних витрат на поліпшення якості земельної ділянки [12]. В основі запровадження даних змін знаходиться саме інтерес суспільства, а не приватні інтереси. Вважаємо, що дане положення може негативно вплинути на родючість землі, адже не стимулює орендаря до збереження якісних властивостей землі та її належного оброблення.

На ринок продовольства в Європі також може вплинути зменшення площі ріллі та вищі ціни на добрива та дизель. Очікується, що у 2022 році відбудеться певний спад виробництва та значне зменшення кількості експорту зерна. Це призведе до необхідності довгостроково зберігати 45% урожаю пшениці, 50 % урожаю ячменю та 30%

урожаю кукурудзи. Якщо виробники цих експортоорієнтованих культур не зможуть експортувати свій урожай, у них буде дуже мало коштів для продовження виробництва у 2023 році. За оптимістичним сценарієм, виробники зможуть задовольнити потреби лише внутрішнього ринку [14].

Однак в умовах сьогодення найбільша проблема сільгоспвиробників – неможливість вивезення збіжжя. Оскільки зерно не відвантажується, немає фінансових надходжень, тож аграрії опинилися в ситуації недостатнього фінансування [15]. І хоча кожного року Україна експортує на світовий ринок понад 45 млн тонн зерна, але у зв'язку із блокуванням чорноморських портів в країні все ще перебуває близько 18 мільйонів тонн торішнього врожаю зернових та олійних культур, які очікують на відправку на експорт. При цьому альтернативні залізничні та річкові маршрути не можуть компенсувати втрату експорту через морські шляхи та розв'язати проблему вузьких місць у нових можливих ланцюжках постачання, які ще належить усунути. Більше того, сповільнений експорт не дозволяє вивільнити площі для зберігання нового врожаю, оскільки значна частка ємності зерносховищ заповнені урожаем минулого року [16]. Звідси, українська держава має зосередити увагу на відновленні об'ємів експорту основних товарів, особливо зерна. Однак дане завдання можливо реалізувати за підтримки країн Євросоюзу. Зважаючи на війну в Україні та загрозу продовольчої безпеки, Європейським Союзом вже було здійснено наступні кроки:

1) виділено €500 млн на підтримку виробників, які найбільше постраждали від наслідків збройної агресії в Україні. Разом з цим, на рівні окремих держав здійснюється підтримка фермерів з екстерних фондів та бюджетів;

2) надано дозвіл вирощувати будь-які культури на необроблених землях (парах), у тому числі і на корма для тварин;

3) тимчасово послаблені існуючі вимоги щодо імпорту кормів для тварин [8];

4) уряд Японії започаткував проект, спрямований на вирішення проблеми зберігання зерна та збільшення експорту найважливіших сільськогосподарських товарів на міжнародні ринки, де сума фінансування становить 17 млн доларів США [16].

Разом з цим, українським урядом та Міністерством аграрної політики та продовольства у період воєнного стану було спрощено низку юридичних процедур:

1) скасовано додаткові процедури сертифікації насіння;

2) спрощено маркування імпортованих продуктів харчування і кормів;

3) скасовано ліцензування експорту кукурудзи та соняшникової олії;

4) спрощено контроль за додержанням фітосанітарних норм;

5) спрощено реєстрацію сільськогосподарської техніки та обладнання [3].

На додаток до вищезазначеного, для вирішення питання щодо забезпечення продовольчої безпеки, створено робочу групу з питань продовольчої безпеки та зміцнення продовольчої системи Євросоюзу, яка займатиметься питанням дослідження продовольчого ринку в Україні.

Також за результатами 12-ї Міністерської конференції СОР було прийнято декларацію та окремі рішення, які безпосередньо стосуються продовольчої безпеки. Так, декларація передбачає, що члени СОР повинні утримуватися від застосування експортних заборон та обмежень. У разі неможливості цього уникнути з метою захисту продовольчої безпеки члена СОР, обмежувальні заходи повинні бути тимчасовими, адресними, прозорими, а також нотифікованими у СОР. Щодо рішення членів СОР, то ним передбачено, що будь-які експортні заборони чи обмеження не повинні застосовуватися до продовольчих товарів, які закуповуються для некомерційних гуманітарних цілей Світової продовольчої програми [17].

Попри здійснені суттєві кроки, спрямовані на відновлення ситуації з експортом до країн Європи, з метою забезпечення продовольчої безпеки, важливо адаптувати логістичну систему для відновлення експортних вантажопотоків продукції сільськогосподарського призначення, що обумовлено блокуванням країною-агресором морських портів. Також має бути достатньо пального для техніки, призначеної для збирання врожаю. Разом з цим, потребують розроблення нові маршрути для прискореного та безпечного експорту товарів в Європу.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, можемо зробити висновок про суттєвий вплив ситуації з ринком землі в Україні на продовольчу ситуацію в Європі, адже країни Європейського Союзу не в змозі забезпечити самостійно продовольчу безпеку на внутрішньому ринку, що зумовлено насамперед несприятливими погодними умовами в європейських країнах, якістю земель та збільшенням населення з інших країн. У зв'язку з описаною вище ситуацією з ринком землі в Україні, Євросоюз всіляко намагається підтримувати український експорт, що виявляється здебільшого у значній фінансовій підтримці. За таких умов перспективи розвитку ринку землі в Україні мають досить значний потенціал.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Марковська К. Російські окупанти вивезли з України зерна та олії більш ніж на \$600 млн – KSE. *Landlord*. 2022. URL: <https://landlord.ua/news/rosiiski-okupanty-vyvezly-z-ukrainy-zerna-ta-olii-bilsh-nizh-na-600-mln-kse/>.

2. Act by giving: WFP Executive Director calls for private sector to «step-up» in a world jolted by Europe's war. URL: <https://www.wfp.org/news/act-giving-wfp-executive-director-calls-private-sector-step-world-jolted-europes-war>.
3. Огляд продовольчої безпеки та політики в Україні. Центр досліджень продовольства та землекористування (KSE Агроцентр). 2022. URL: <https://bit.ly/3gMXhef>.
4. Ліщенко Т.М. Формування інфраструктури ринку землі: автореф. на дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / Інститут економіки та прогнозування НАН України. К., 2006. 24 с.
5. Дзюбенко Н.О. Соціально-економічне прогнозування розвитку продовольчого ринку в Україні: автореф. дис. ... канд. екон. наук, спец. 08.00.03; М-во освіти і науки України, Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Луцьк: [б. и.], 2014. 20 с.
6. Бєседа О.Л. Сучасний стан та перспективи формування ринку землі в Україні. URL: <https://www.pdau.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/2011/v2i3/37.pdf>.
7. Коробська А.О. Державне регулювання використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03. Кам'янець-Подільський, 2020. 255 с.
8. Виробництво пшениці падає, площі під олійними культурами ростуть. Розповідаємо, що відбувається на агроринку ЄС. *Latifundist.com*. 2022. URL: <https://latifundist.com/blog/read/2911-virobnitstvo-pshenitsi-padaye-ploshchi-pid-olijnimi-kulturami-rostut-rozpovidayemo-shcho-vidbuvayetsya-na-agrorinku-yes>.
9. Лиса А. 5 загальних висновків щодо року роботи ринку землі в Україні. *Landlord*. 2022. URL: <https://landlord.ua/news/5-zahalnykh-vysnovkiv-shchodo-roku-roboty-rinku-zemli-v-ukraini/>.
10. Кірейцева О.В., Жилін О.В. Ринок землі в Україні: проблеми та перспективи. *Біоекономіка і аграрний бізнес*. 2021. Вип. 12. № 3-4. С. 35–45.
11. Груба Д. Оренда землі сільськогосподарського призначення в умовах воєнного стану. Ілляшев та партнери: офіційний сайт. 2022. URL: <https://attorneys.ua/publication/orenda-zemli-silskogospodarskogo-pryznachennya-v-umovah-voennogo-stanu/>.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 12.05.2022 р.

- № 2247-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2247-20>.
13. Аграрна реформа в Україні / П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко та ін.; за ред. П.І. Гайдуцького. К.: ННЦ ІАЕ, 2005. 424 с.
 14. Приблизна вартість викрадених рф зернових та олійних культур в Україні становить понад \$613 мільйонів. *Agravery.com*. 2022. URL: <https://bit.ly/3FjRYgQ>.
 15. Лиса А. У цьому році Україна зможе зібрати близько 18 млн тонн пшениці. *Landlord*. 2022. URL: <https://landlord.ua/news/utsomu-rotsi-ukraina-zmozhe-zibraty-blyzko-18-mln-tonn-pshenytsi/>.
 16. ФАО активізує зусилля для збереження майбутнього врожаю та забезпечення експорту зернових культур в Україні. *Landlord*. 2022. URL: <https://bit.ly/3Dz8w2R>.
 17. Махінова А. Виклики для продовольчої безпеки: що пропонує СOT. *Європейська правда*. 2022. URL: <https://bit.ly/3U3wUjR>.